

Publikuota: П. Сас, Г. Кіркене, А. Бумблаускас. Хотинська битва 1621 – битва за центральну Європу. Київ, 2011, с. 209–211.

Хотинський бій 1621 року: нашарування забуття

Проф., д-р істор. наук Альфредас Бумблаускас

У вересні та на початку жовтня 1621 року під Хотином на березі річки Дністра 70 тисяч вояків польсько-литовської держави (з яких близько 35 тисяч становили козаки) успішно відбили напад 220-тисячного війська Османської імперії. Турецьку армію очолював сам султан Осман II, а військом Речі Посполитої керував великий гетьман Литовського князівства Ян Кароль Ходкевич, що помер під час битви.

Забута битва та її забутий полководець?

Ці події ще зовсім недавно майже не згадувалися в українських та литовських підручниках, бо зазвичай вважалися фактом польської історії. Отже, у найкращому випадку згадували про українських козаків на чолі з Петром Сагайдачним, що прибули на допомогу польському війську. Про військо ВКЛ взагалі було забуто, але заради істини треба сказати, що воно дійсно було невеликим – вчені вважають, близько 5-8 тисяч вояків, проте вони діяли в битві як самостійна одиниця. До речі, в битві 1605 року під Кірхгольмом (нині Саласпілс, Латвія) армія ВКЛ, якою тоді керував сам Ян Кароль Ходкевич, з 3000 вояків перемогла 12000 шведів. Литовське військо тоді нараховувало лише 200 поляків, але в пізнішій історіографії цей факт аж ніяк не завадив трактувати цю подію як «польську перемогу», знову ж таки не згадуючи про литовців та українсько-білоруських пращурів. І найважливіше: у Хотині всім литовсько-польським військом командував не польський полководець, а великий гетьман князівства Литовського Ян Кароль Ходкевич, а в битві під його орудою брали участь така історична «зірка», як засновник Київської колегії Петро Могила.

Вважати події історії ВКЛ частиною історії Польщі, особливо після Люблінської унії 1569 року, довгий час було прийнято в усій регіональній історіографії. В давній б а інколи і сучасній польській історіографії Люблінська унія означала не *створення* Польсько-Литовської держави (Річ Посполиту Обох Народів), а те, що ВКЛ *стала* частиною Польської держави (або ж Польської Речі Посполитої). По суті, з цим погоджувалися, тільки оцінюючи негативно, більшість істориків з регіонів колишнього

ВКЛ. Весь період після Люблінської унії, сутністю якого була полонізація, національний гніт і свавілля шляхти, позначився занепадом історії народів, що увійшли до Речі Посполитої. Історія Литви XVII–XVIII ст., доба між імперією Вітовта й Національним відродженням, зазвичай уміщала в тоненький конспект. Так, поза увагою залишалась вся епоха бароко й Просвітництва з Віленським університетом і Конституцією 3 травня. Українці взагалі назвали цей період «епохою поляків», зосередивши основну увагу на Козаччині. Тож Ян Кароль Ходкевич став «польським воєначальником». Це величезний парадокс, адже його батько Ян Єронім Ходкевич був головним учасником перемов з боку ВКЛ на сеймі в Любліні 1569 року, він розчулив польський сейм і самого Сигізмунда Августа своєю промовою про «зламани крила Литви». Отже ця родина є справдешнім феноменом ВКЛ!

Рід Ходкевичів походить з православних бояр Гродненського повіту ,тобто Гродна (ще донедавна вважали, що Києва). Його представникам удалося ініціювати унію між грецькою та латинською церковними конфесіями; їхні володіння об'єднали величезні землі ВКЛ від Кретинги і Шкудів у Жемайтії до Шклова й Бихова над Дніпром та Берегів і Млинова на Волині; у другій половині XVI ст. вони стали другою за своїм впливом (після Радзивілів) родиною у ВКЛ. І найвидатніший представник цього роду, мабуть, перевертався у труні, коли історики відверто називали його поляком! Хоча все якраз навпаки: *хотинський головнокомандувач Ян Кароль Ходкевич* мав би засвідчувати історичне литовсько-українське партнерство.

Забуте історичне українсько-литовське партнерство?

Річ у тім, що українсько-литовські стосунки почалися з доби, яка в історіографії називається «литовською». Вона тривала два століття – з середини XIV ст. до середини XVI ст. Одним з найважливіших свідків тих часів є Замкова гора, що постала над Нижнім Києвом – Подолом, де у XIV–XVI ст. височів литовський замок з 17-ма баштами. У свою чергу, у Вільні, чимала частина якої належала Київському митрополитові, статус білорусів і українців («русинів» міста), дозволяв зробити висновок, що Вільна узагалі була єдиною в Європі XV–XVI ст. столицею, де чітко через її урбаністичну вісь головними вулицями проходила межа між християнами східного вірування («візантійським») містом *civitas ruthenica* й «римо-католицьким» містом. В обох частинах міста рівні юрисдикції мали як віленські католицькі біскупы, так і київські православні, а пізніше й греко-католицькі митрополити.

Без володарів ВКЛ і політичного устрою, створеного литовською елітою, з його Литовським Статутом, без міського самоврядування і поширення Магдебурзького права напевно неможливо до кінця збагнути й феномен козаччини в історії України. Хоча після Люблінської унії 1569 року українські воєводства належали вже не Вільні, а Кракову (пізніше – Варшаві), все ж таки тоді створена держава була результатом компромісу. Тому, якщо Польсько-Литовську республіку не вважати тільки Польською державою, будемо змушені визнати, що Україна і Литва (ясна річ, разом із Білоруссю, а після Любліна – й Польщею) мають ще два століття співіснування. Тому- ледь не половину тисячоліття живуть поруч і разом у спільній державі: двісті років у складі ВКЛ і двісті у складі Речі Посполитої.

А той й більше – адже до самого XIX ст. у Литві втрата України згадувалася з гіркотою, а у відомій мапі Радзивілів 1613 року територія ВКЛ охоплює й Україну. Насправді українські магнати, що мали тут дідищу, були урядниками ВКЛ і після Люблінської унії; між православним населенням ВКЛ та України залишалися зв'язки (зокрема, між Віленським і Львівським братствами). Біля витоків цих відносин ім'я славетного Івана Федорова, який після смерті видатного мецената ВКЛ Григорія Ходкевича переселився із Заблудова до Острозьких у Острог і Львів. З цієї ж точки зору треба дивитись і на авторів двох визначних творів, що побачили світ у 1618 році. Обидва вони були випускниками Віленського університету. Це львів'янин Мартин Сміглецький, чия «Логіка» прославилася на всю Західну Європу, та Мелетій Смотрицький родом зі Смотрича, який створив і надрукував свою славнозвісну «Граматику слов'янську» поблизу Вільни у містечку В'євіс. Варто згадати також і художників другої половини XVII ст. братів Тарасевичів, які походили з Мінська, але були пов'язані з Вільною та Києвом. Зрештою, до самого кінця існування ВКЛ у Вільні залишалася греко-католицька митрополія всіх об'єднаних країв, а Конституція 3 травня 1791 р. надавала митрополитові статус сенатора, урівнюючи його з католицькими біскупами.

Тож *Хотинська битва* належить тій епосі, яку можна вважати спільною не лише для Польщі й Литви, але й для України та Білорусі.

Забута Республіка Трьох Народів?

Сьогодні польська і литовська історіографії дійшли спільного висновку – після Люблінської унії державу можна називати (а її так і називали) Річ Посполита Обох Народів. Вона була створена внаслідок компромісного рішення – Люблінської унії – та

існувала ще два сторіччя. І не просто існувала, але й, за твердженням Генріка Самсоновича, давала Європі хліб, конфесійну толерантність, шляхетську демократію, мистецтво бароко та Конституцію 3 травня. Сутністю так званої шляхетської демократії було те, що шляхтичі як громадяни держави у випадку *liberum veto* дотримувалися принципу консенсусу, що вважається головним критерієм існування демократії, і дозволяли за певних обставин державі залазити у їх «гаманці», витягуючи з них податки. Адже навіть у найдемократичніших Англії та Франції XIX ст. громадян було менше, ніж шляхтичів у Речі Посполитій Обох Народів. Дійсно, шляхетська демократія існувала поряд з кріпацтвом, але хіба в античному Римі або ж навіть у США поряд із демократією не існувало рабство?

Ясна річ, шляхетська верства вирізнялася величезним егоїзмом. Видатний польський режисер Кшиштоф Зануссі, що приїздив до Вільнюса, говорив: «Литовці, адже ви так само, як і ми, поляки, винні у тому, що не дозволили українському козацтву стати рівноправними з польською та литовською шляхтою!». Зрозуміло, що мається на увазі Гадяцька угода 1658 року, яка була останньою можливістю створити козацьку автономію та перетворити Річ Посполиту Обох Народів на Річ Посполиту Трьох Народів. Адже *козаки часів Хотина* вимагали не стільки матеріальної платні за служіння Республіці, скільки рівних із шляхтою прав і свобод.

Забутий «форпост християнства» – *antemurale christianitatis*?

Поняття «форпост християнства» найкраще розкриває свій зміст, коли звертаєшся до історії Кам'янця-Подільського. Його фортеця і є форпост, або щит християнства, спрямований проти ісламської цивілізації.

Західноєвропейська історіографія визначила перше зіткнення християнської та ісламської цивілізацій, яке тривало протягом семи століть, на Піренейському півострові в Середні віки. 1492 року воно скінчилося – Реконкіста відвоювала в арабів Гренаду. У той самий період з'явився і новий фланг цього зіткнення – у Східній Європі, куди увійшли Польща, ВКЛ, пізніше – Республіка Обох Народів.

Це зіткнення відомий історик нашого регіону Йоахим Лелевель зіставляв з пізнішим зіткненням європейської та ісламської цивілізацій, що почалося на іншій окраїні Європи, де у XV–XVI ст. проявилася міць Османської імперії, яка досягла кульмінації за правління Сулеймана I (1512-1520), коли кордони держави простяглися вздовж трьох материків. Щоправда, загалу більш відоме звільнення Відня з турецького оточення

1683 року, яке очолював польський король Ян Собеський. Однак перед тим відбулися битви під Хотиним – 1673 року, і та, що цікавить саме нас – 1621 року. А ще сторіччя перед тим відбулися й інші трагедії: в Угорщини при Могачі (1526), де загинув представник династії Ягеллонів, король Угорщини й Чехії Людвик Ягеллон, та, власне, падіння Царгорода (1453), після якого Крим (1475), Волощина (1476) та Молдавія (1478) потрапили під владу Туреччини. Трохи раніше при Варні (1444) загинув інший представник Ягеллонів, син Ягайла – Владислав Варненчик (від м. Варна – місця своєї загибелі). Отже, запитаймо: які правителі Центральної Європи (про яку ще поговоримо нижче) загинули в цих битвах? Династія Ягеллонів деякий час (II половина XV ст. – I половина XVI ст.) охоплювала майже всю Центральну Європу, ставши головним конкурентом Габсбургів. Скільки Габсбургів загинуло в битвах? Засновник династії Ягеллонів польський володар литовець Ягайло дозволив себе переконати володареві Вітовту, і вони обидва могли загинути в Грюнвальді 1410 року.

Додамо, що на знаменитому з'їзді в Луцьку 1429 року Вітовт зібрав центральноєвропейських та східноєвропейських правителів не для того, щоб розглядати небезпеку від Тевтонського ордену, а щоб вирішувати нову проблему – загрозу з боку Османської імперії. Вітовт, відреагувавши на розгром сербів у Косові (1389), організував хрестовий похід, аналогічний походу хрестоносців на Нікопол (1396), що завершився поразкою на Ворсклі 1399 року.

Отже, уже перші християнські володарі Литви, прагнучи показати, що вони є *principes christiani*, самі почали організовувати хрестові походи проти татар, формуючи ідеологію *antemurale Christianitatis*. Великий князь Свидригайло у листі до папи римського зазначатиме, що Литва є «кордоном всього християнського світу» (*in finibus totius Christianitatis*). Проте папські посланці й через століття спостерігали, як татари-мусульмани були радниками при литовських володарях, зустрічаючи толерантне ставлення до своєї віри. Тож можемо зробити висновок, що це не була релігійна суперечка. Це було прагнення оборонити регіон від зазіхань не лише Османської імперії, але і від Москви, після падіння Бізантійської імперії (Константинополю) назвавши себе «Третім Римом»).

Забута Центральна Європа?

Деякі вважають, що Центральна Європа – це регіон вигаданий, що не має під собою історичної основи. Але ж будь-яке ділення на регіони – це вигадка істориків, які

таким чином намагаються систематизувати історію окремих земель. Проте це не заважає побачити спільність цих регіонів.

Тому відомий мислитель нашого регіону Чеслав Мілош зауважував: «Я не маю сумнівів у її (Центральної Європи – *А. Б.*) існуванні, чи це буде в моїй бароковій Вільні, чи в бароковій Празі, чи в середньовічному й ренесансному Дубровнику». В існуванні цього регіону ніколи не сумнівалися й видатні польські та угорські вчені-історики (Оскар Галецькі, Єжи Клошовські, Єне Сьуч), до вивчення цього регіону потроху долучаються й литовські, білоруські та українські історики. Так, Андрій Портнов пропонує подолати «козакоцентризм» в історії України XVII ст. і розмірковувати про Центральну Європу. Найкоротше визначення цього регіону ще за часів комунізму дав чеський письменник-дисидент Мілан Кундера: Центральна Європа – це «викрадений Захід». Відень задихається на задвірках Західного світу, втративши свої землі. Чехія, Угорщина, Словачія, Польща – все це Центральна Європа. Регіон знищували повсякчас; М. Кундера, зокрема, згадує про пакт Молотова-Ріббентропа 1939 р., коли частину Центральної Європи (в тому числі й частина України з Хотиним) було викрадено і вона опинилася в «зоні володіння» Сталіна, а після Ялтинської конференції 1945 р. вже вся Центральна Європа стала «викрадений Захід», - б в сталінській зоні опинилися Чехія, Словаччина, Угорщина, Румунія, а також уся Польща. Але про давніші знищення Центральної Європи чомусь забувають...

Адже перед тим, ще у XVIII ст., були три поділи Польщі-Литви, коли цю державу, а також частину України, краями між собою Росія, Пруссія та Австрія. Тут ми наближаємося до теми, яка становить для нас неабиякий інтерес. У XVI–XVII ст. на Центральну Європу претендували Москва та Туреччина. І не лише претендували – після битви при Могачі (1526) Угорщина просто зникла з мапи Європи. Так у Центральній Європі (після падіння, але з інших причин, Чехії) залишилася тільки Річ Посполита. Тож Центральну Європу дійсно знищували. І роль Османів у цих подіях була найпершою.

Підсумовуючи попередні зауваження, ми можемо стверджувати, що ВКЛ, яке дало Центральній Європі об'єднавчу династію Ягеллонів, стало рівноцінною (поряд з Угорщиною, Чехією та Польщею) частиною Європи Ягеллонів. Ба більше – після німецького пригнічення чеського національного спротиву та перетворення Праги радше на західноєвропейське місто, після трагічної поразки Угорської держави при Могачі 1526 року, центральноєвропейським лідером залишилася Річ Посполита. Проте поруч із справжньою тогочасною центральноєвропейською столицею Краковом (пізніше –

Варшавою) існував не лише Львів, але й ще одна столиця – Вільна, у якому, як згадувалося раніше, київські митрополити мали свою часть міста. *Саме звідти до Хотина й вирушив Ян Кароль Ходкевич*, захищаючи Центральну Європу від тих, для кого не становило цінності те, про що один сучасний австрійський дипломат трошки жартома сказав : «Центральна Європа – це барокові церковні вежі, які видно з вікон, це непарний лік квітів, що їх дарують жінкам, та пухка перина, а зранку – запашна кава, а не чай» (Додамо: остання ознака Центральної Європи – це вже турецьке надбання).

У цьому контексті ми й розглядали Хотинську війну та постать Яна Кароля Ходкевича, Україну та Литву, Центральну Європу та європейську цивілізацію. І думали про зароджену ще в ті часи ідею українсько-литовського стратегічного партнерства, про актуальну концепцію видатного мислителя польського походження Єжи Гедройца щодо нового регіону – УЛБ: Україна, Литва, Білорусь, – без якого конструкція Європи була б неповною.